

SVJETSKA TRGOVINA VOĆEM I POVRĆEM

WORLD TRADE IN FRUIT AND VEGETABLES

M. Božić

SAŽETAK

Međunarodnu razmjenu voća i povrća u posljednjem desetljeću karakterizirali su brži porast vrijednosti i niži stupanj zaštite u odnosu na ostale poljodjelske proizvode. Kao posljedica takvih tendencija došlo je do porasta udjela voća i povrća u ukupnoj razmjeni poljodjelskih proizvoda. Najviše su povećali suficit u razmjeni voćem i povrćem Španjolska, Nizozemska i Turska. Snažan je bio i rast izvoza zemalja Južne hemisfere na razvijena tržišta Europe i Sjeverne Amerike. Glavni činitelji te ekspanzije bili su bolje mogućnosti transporta i uskladištenja, prodor multinacionalnih distributivnih kompanija i izvanredan porast čileanskog izvoza. Mediteranske zemlje (premda i dalje vodeće svjetsko proizvodno i izvozno područje) gube tržišni udio. Najvažnije svjetske izvoznice povećale su udio u ukupnom svjetskom izvozu a ista su obilježja koncentracije nazočna i u uvozu. Mjesto Hrvatske u svjetskoj trgovini voćem i povrćem je marginalno unatoč povoljnim ekološkim mogućnostima za proizvodnju velikog broja kvalitetnih vrsta voća i povrća. Uključivanje u svjetsku razmjenu na načelima poredbenih prednosti (uz nužne izmjene u strukturi proizvodnje) zajedno sa širokim mogućnostima izvoza putem turističke ponude mogu osjetno poboljšati učinkovitost hrvatske vanjskotrgovinske razmjene voćem i povrćem.

UVOD

Tendencije u kretanju ukupne svjetske trgovine u najnovije doba pokazuju na opadanje značenja poljoprivrednih proizvoda u ukupnoj robnoj razmjeni. Međutim, za proizvode iz sektora voće i povrće vrijedi suprotno s obzirom da je u posljednjem desetljeću zabilježeno osim apsolutnog također i relativno povećanje značenja ovih proizvoda u ukupnoj svjetskoj trgovini.

Danas se na svjetskom tržištu sve više traže poljoprivredni proizvodi is-

toznačnice za zdravlje i dugovječnost. Dobro izbalansirani sastav hranjivih, zaštitnih i dietoprofilaktičkih tvari u voću i povrću uvrštavaju ove proizvode u red onih kojima će rasti značenje u ljudskoj prehrani. Tendencije u promjenama izvoznog volumena voća i povrća u posljednjem desetljeću nedvojbeno pokazuju ogroman porast izvoza zemlja iz Južne hemisfere na europsko i sjevernoameričko tržište. Taj je ubrzani izvozni trend izvrtno uzgajivače voća i povrća smještene na europskoj periferiji kratkoročnim i cikličkim fluktuacijama u izvozu, trendu obaranja cijena i u slučaju zemalja nečlanica EEZ-a (primjerice Hrvatske) problemu izvoza njihovih proizvoda.

S obzirom da je intenzitet razmjene voća i povrća najjači na prostoru EEZ-a (oko 50% ukupne svjetske razmjene) ne začuđuje da se pojedine zemlje iz ove ekonomske grupacije nalaze istodobno unutar najvećih svjetskih izvoznica ali i uvoznica voća i povrća pri čemu i reeksport ima značajnu ulogu.¹

Proizvodnju voća i povrća karakteriziraju jaka sezonost na lokalnoj razini, snažna cjenovna kolebanja i nestabilan prihod proizvođača tijekom marketinškog razdoblja. Također su podložni jakim kolebanjima prirod i kvaliteta. Proizvodnja voća i povrća je pod utjecajem relativno visoke cjenovne elastičnosti ponude. Mala povećanja cijena mogu dovesti do visokog porasta proizvodnje u kratkom razdoblju. Proizvodi su podložni brzom kvarenju što utječe na to da su transport i uskladištenje iznimno složeni i skupi. Bolje prijevozne mogućnosti kao i procesi konzerviranja i dubokog smržavanja uvelike su odstranili regionalni i sezonski utjecaj na ponudu što je dovelo do intenziviranja ukupne razmjene voća i povrća.

U ovom će radu biti izložena osnovna vrijednosna i količinska kretanja svjetske trgovine voćem i povrćem u razdoblju od 1981-1990. uz osvrt na učinkovitost vanjskotrgovinske razmjene najvažnijih zemalja izvoznica i uvoznica te mjesto Hrvatske u svjetskoj trgovini. Uz spomenuto, zasebno će biti istraživani značenje glavnih vrsta voća i povrća u svjetskom prometu i mogućnosti izvoza proizvoda iz ove skupine u budućnosti.

¹ Na osnovi podataka iz desetogodišnjeg razdoblja (1981-90) redosljed zemalja u ukupnom vrijednosnom izvozu voća i povrća bio je slijedeći: 1. SAD, 2. Nizozemska, 3. Italija, 4. Španjolska, 5. Francuska, 6. Turska, 7. Brazil, 8. Tajland, 9. Belgija-Luksemburg. 10. SR Njemačka i 11. Grčka. Istodobno je redosljed u uvozu bio: 1. SR Njemačka, 2. SAD, 3. V. Britanija, 4. Francuska, 5. Japan, 6. Nizozemska, 7. Kanada, 8. SSSR, 9. Belgija-Luksemburg, 10. Italija i 11. Švicarska.

DEFINIRANJE PODRUČJA PROMATRANJA: OBUHVAAT I METODOLOGIJA

Osnovni problem prikupljanja statističke građe za analizu međunarodne trgovine voćem i povrćem je i nepostojanje publiciranih podataka o svjetskoj razmjeni ovih proizvoda kao ukupnih vrijednosti. Stoga je za potrebe istraživanja značenja voća i povrća u međunarodnoj trgovini u ovom radu napravljena baza podataka koja sadrži podatke o cjelokupnoj razmjeni poljoprivrede (po robnim sektorima) za 127 zemalja. Budući da FAO registrira svjetski promet poljoprivrednih proizvoda (zbirni podatak) za čak 190 zemalja (u 1990. godini), postavilo se pitanje reprezentativnosti uzorka.

Testiranjem vrijednosti izvoza i uvoza svih godina iz razdoblja 1981-1990. pokazali smo da je prosječna pokrivenost svjetskog zbroja ukupne poljoprivrede promatranih zemalja bila $\approx 94\%$, što je uzeto kao prihvatljivo za prosudbu ukupne razmjene voća i povrća.

Proporcionalnim razmjerom uvećane su vrijednosti baze respektirajući obuhvat pojedinih kontinenata i grupacija. Prema tom primjeru najmanja moguća pogreška odnosi se na ocijenjene vrijednosti bivšeg SSSR-a, J. Amerike i S. Amerike (ϕ obuhvat 99-100%), Europe i Oceanije (96-98%) dok su Afrika i Azija imale najniži obuhvat (92-78%).

Odstupanja kod vrijednosti svjetskog izvoza i uvoza FAO tumači "vremenskom razlikom između izvoza i uvoza, razlikama u klasifikaciji istog proizvoda i/ili zbog drugih razlika" (Stipetić i Grahovac, 1977:23). Jedna od najvažnijih razlika je sistem obračuna vrijednosti (izvoz F.O.B. i uvoz C.I.F.) što posebice dolazi do izražaja kod onih proizvoda koje uvozi osjetno veći broj zemalja nego što ih izvozi. Time se troškovi osiguranja i transportni troškovi u većoj mjeri pripisuju zemljama uvoznicama.²

Indeksi promjene volumena i prosječnih cijena izračunati su na osnovi Laspeyresovih formula (FAO Trade Yearbook, General notes on the tables).

Međunarodnu trgovinu voćem i povrćem predstavlja heterogena skupina proizvoda koja (prema SITC, Rev. 3) obuhvaća više stotina proizvoda u koje su uključeni osim svježeg, također i polupreradevine i prerađevine od voća i povrća.

S obzirom da je nemoguće na osnovi dostupnih statističkih izvora točno odrediti značenje svih segmenata unutar skupine voće i povrće data je analiza razmjene i proizvodnje za 12 najvažnijih proizvoda (8 iz skupine voće i 4 iz skupine povrće)

² Ovo je naročito izraženo kod trgovine voćem i povrćem gdje uobičajeni pretvornik F.O.B./C.I.F. (FAO, Trade Yearbook 1990., str. 2) treba uvećati na 129 (prema podacima iz postavljene baze).

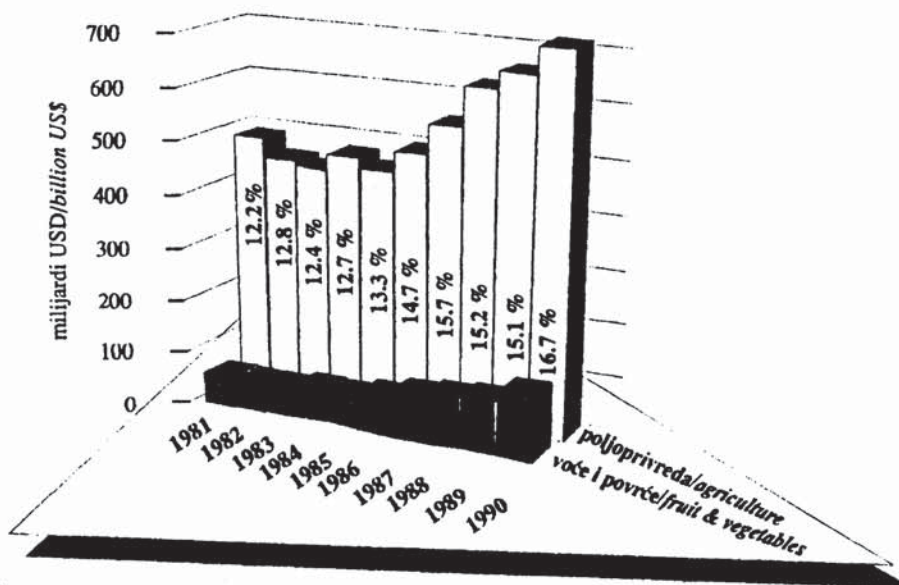
za koje je postojala mogućnost usporednog praćenja.³ Pokrivenost uvoza izvozom pojedinih područja izračunata je samo vrijednosno za robni sektor voće i povrće (agregat), a količinska je bilanca dana za odabranih 12 proizvoda. Sve podjele po kontinentima uvrstavaju i bivši SSSR kao zasebno područje budući da se prostire na 2 kontinenta, dok podaci za Sjevernu Ameriku uključuju i 31 državu na prostorima Centralne Amerike.

1. Značenje voća i povrća u svjetskoj razmjeni poljodjelskih proizvoda (analiza po kontinentima)

Međunarodna razmjena voćem i povrćem sve je intenzivnija i bogatija izborom proizvoda. Na osnovi obilježja rasta u posljednjem desetljeću može se reći da je korak ispred prosjeka poljodjelskih proizvoda. Takva tendencija odrazila se na prilično ravnomjeran porast udjela voća i povrća u ukupnoj svjetskoj razmjeni poljodjelskih proizvoda (grafikon 1).

Grafikon 1 Značenje voća i povrća u ukupnoj svjetskoj razmjeni poljodjelskih proizvoda

Graph 1 Importance of fruit and vegetables in total world trade of agricultural products

Izvor/Source: FAO Trade Yearbook 1981...1990, Rome

³ Ti proizvodi su: krumpir, mahunjače, rajčica, luk, banane, naranče i mandarine, limuni, jabuke, grožđe, suho grožđe, breskve i kruške.

Prosječan udio voća i povrća u svjetskom izvozu poljodjelskih proizvoda uvećan je sa 11.5 na 14.2% u dva podrazdoblja istraživanog razdoblja dok je istodobno udio u uvozu uvećan sa 13.7 na 16.8%. Gledano po kontinentima, posvuda je zabilježeno ovo povećanje udjela i ta tvrdnja vrijedi kad je u pitanju izvoz ali i uvoz. U izvozu je najviši udio voća i povrća imala Azija (20.2% u razdoblju od 1986-90.) što je razumljivo kad se zna da je taj kontinent najveći neto-uvoznik hrane. Viši od svjetskog prosjeka također je bio izvoz Europe i J. Amerike pri čemu je J. Amerika imala najveći relativni porast značenja voća i povrća u ukupnom izvozu. Iako je skoro udvostručila vrijednost izvoza voća i povrća u dva petogodišta, Oceanija je, zbog iznimno visokog izvoza ostalih poljodjelskih proizvoda, imala udio ovih proizvoda u ukupnom izvozu manji od 6%.

U ukupnom uvozu u području poljodjelstva u razdoblju od 1986-90 uvoz voća i povrća bio je od najvećeg relativnog značenja za S. Ameriku (21.6%) i Europu (19.4%) dok je taj udio u područjima gdje nedostaje osjetna količina primarnih poljodjelskih proizvoda (Afrika, J. Amerika, bivši SSSR) bio znatno niži (5-9%).

Od ukupne vrijednosti svjetske razmjene voća i povrća najveći dio otpada na Europu koja je u zadnjem desetljeću povećala svoj udio (49.6%) iz prvog dijela 80-ih na 54.4% u drugom dijelu 80-ih. Pri tome je više porastao njen udio u svjetskom uvozu (za 5.7%) nego izvozu (3.8%) iako je relativni indeks promjene bio gotovo potpuno isti. Razlog je što su osim S. Amerike svi ostali kontinenti (posebice J. Amerika) poboljšali vrijednosnu bilancu razmjene voća i povrća (više zbog sporijeg uvoza zemalja u razvoju nego zbog njihovog povećanog izvoza).

Pri izračunu vrijednosne bilance razmjene voća i povrća po kontinentima (i dalje u radu po pojedinim zemljama) metodološki je problem različit sustav obračuna izvoznih (F.O.B.) i uvoznih (C.I.F.) vrijednosti gdje su vrijednosti uvoza u načelu precijenjene. Otuda je i relativno značajan negativan saldo razmjene na svjetskoj razini što se vidi na tablici 1.

Kako je gotovo nemoguće svesti izvozne i uvozne vrijednosti na istu ravan za sva područja (nepodudarnost ishodišta i odredišta u svjetskoj razmjeni, različit sustav statističkog obuhvata) to su i podaci koji govore o stupnju pokrivenosti uvoza izvozom pojedinih kontinenata nešto niži od "stvarnih" (koje bi se uz mogućnost pogreške moglo tek procijeniti). Prema tim podacima najviši stupanj pokrivenosti uvoza izvozom ima J. Amerika čija je vrijednost izvoza u razdoblju od 1986-90, premašila vrijednost uvoza za više od 7 puta. Istodobno su još Afrika i Oceanija imale pozitivan saldo a od preostalih područja najnepovoljniju situaciju imao je bivši SSSR koji je pokrivao uvoz vlastitim izvozom sa samo 5%.

Tablica 1 Saldo razmjene voća i povrća po kontinentima
Table 1 Balance of trade of fruit and vegetables by continents

	Razdoblje/Period 1981-1985		Razdoblje/Period 1986-1990	
	Bilanca/Balance mlrd/billion US\$	Izvoz/Uvoz Export/Import	Bilanca/Balance mlrd/billion US\$	Izvoz/Uvoz Export/Import
J. Amerika/S. America	1615047	442	2762082	725
Afrika/Africa	690250	202	990664	239
Oceanija/Oceania	109566	133	435672	197
Azija/Asia	-1041413	84	-845096	91
SSSR/USSR	-1289511	4	-1598720	5
S. Amerika/N. America	-1115448	80	-1620436	80
Europa/Europe	-5912445	66	-10263772	66

Izvor: Obrada na osnovi FAO Trade Yearbook (godine 1983., 1989. i 1990.), Rome
Source: Analysis on the basis of FAO Trade Yearbook (year 1983., 1989. i 1990.). Rome

Tablica 2 Godišnje stope promjena vrijednosti izvoza poljodjelskih
proizvoda i voća i povrća (u %)
Table 2 Annual rates of exchange in export value of agricultural products
and fruit and vegetables (%)

	Poljoprivreda/Agriculture			Voće i povrće/Fruit & Vegetables		
	1981-85	1985-90	1981-90	1981-85	1985-90	1981-90
Afrika/Africa	-3,63	1.97	-0.56	-5.29	8.92	2.36
S. Amerika/N. America	-6.32	6.36	0.52	-3.46	14.18	5.97
J. Amerika/S. America	-1.15	2.86	1.06	3.31	14.74	9.51
Azija/Asia	0.27	7.94	4.46	1.34	10.94	6.57
Europa/Europe	-1.30	13.44	6.64	0.19	17.09	9.25
Oceanija/Oceania	-3.23	7.29	2.48	0.31	18.42	10.00
SSSR/USSR	-7.09	1.24	-2.55	-2.53	8.12	3.25
Svijet/World	-2.67	9.20	3.76	-0.44	14.90	7.81

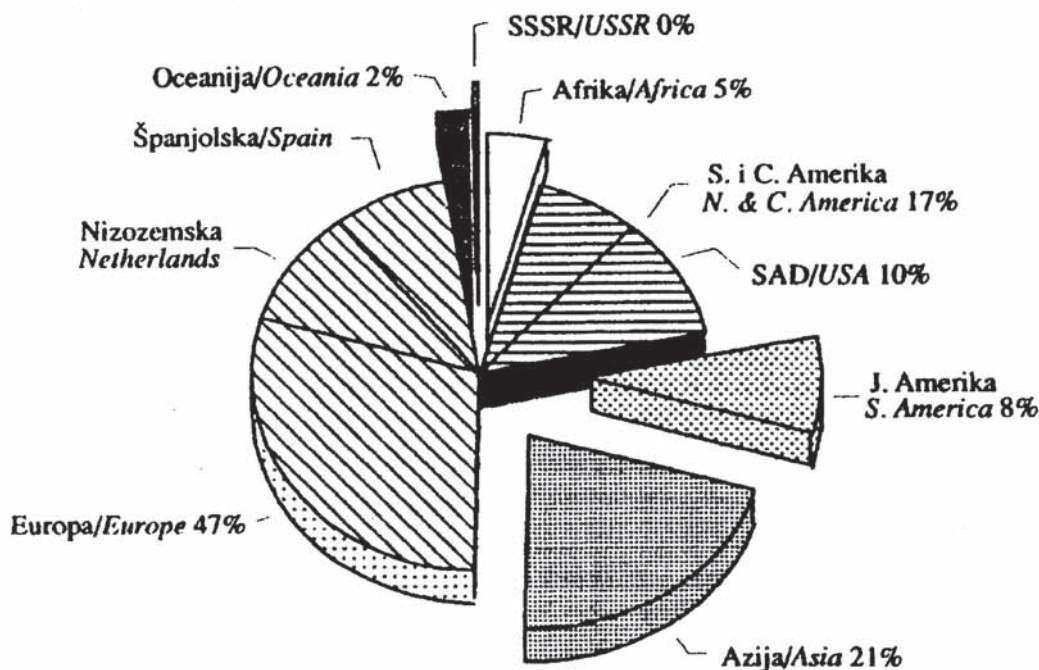
Izvor: Obrada autora prema FAO, Trade Yearbook (1981...1990), Rome
Source: Author's analysis based on FAO, Trade Yearbook (1981...1990.) Rome

Intenzitet promjena izvoznih vrijednosti poljodjelskih proizvoda i voća i povrća

Prosječna vrijednost svjetskog izvoza voća i povrća u razdoblju od 1981-90. bila je gotovo 33 mld US\$. Najveći obol u svjetskom izvozu imala je Europa (gotovo 50%) a slijedile su Azija i S. Amerika (zajedno oko 38%). Godišnja stopa promjene vrijednosti, svjetskog izvoza voća i povrća (7.8%) iz razdoblja od 1981-90. bila je dvostruko viša od izvozne stope poljodjelskih proizvoda ali je imala dvojadi smjer.

U prvom je petogodištu bila čak negativna (-0.44%) a u drugom petogodištu izvanredno visoka (14.9%). Brže od ostalih rastao je izvoz Oceanije, J. Amerike i Europe a za Oceaniju i J. Ameriku je karakteristična izrazito pozitivna vrijednosna bilanca razmjene voća i povrća po stanovniku (oboje više od 13 US\$/stanovniku u 1990).

Grafikon 2 Struktura izvoza voća i povrća po kontinentima za razdoblje 1981- 90.
Graph 2 Fruit and vegetable export structure by continents in period 1981-90.

Izvor / Source: FAO Trade Yearbook (1981 . . . 1990), Rome

Intenzitet promjena uvoznih vrijednosti poljodjelskih proizvoda i voća i povrća

Prosječna vrijednost svjetskog uvoza voća i povrća u istraživanom razdoblju bila je 41.5 mld. US\$ pri čemu je također Europa imala najveći udio (graf 3). Koliko je jak intenzitet uvoza voća i povrća razvijenih područja dobro ilustriraju vrijednosti uvoza po stanovniku koje su oko 30 puta više od prosjeka nerazvijenih. Ta razlika je posebice povećana koncem 80-ih uslijed pada realnih dohodaka u Trećem svijetu, demografske eksplozije pučanstva, nepovoljnih obilježja vanjskotrgovinske razmjene i vanjskog duga koji predstavlja nepodnošljivo breme za mnoge zemlje.

Godišnje stope promjene vrijednosti uvoza voća i povrća također su pokazivale veća kolebanja po podrazdobljima u odnosu na prosjek poljodjelskih proizvoda (tablica 3).

Tablica 3 Godišnje stope promjena vrijednosti uvoza poljodjelskih proizvoda i voća i povrća (u %)

Table 3 Annual rates of exchange in import value of agricultural products and fruit and vegetables (%)

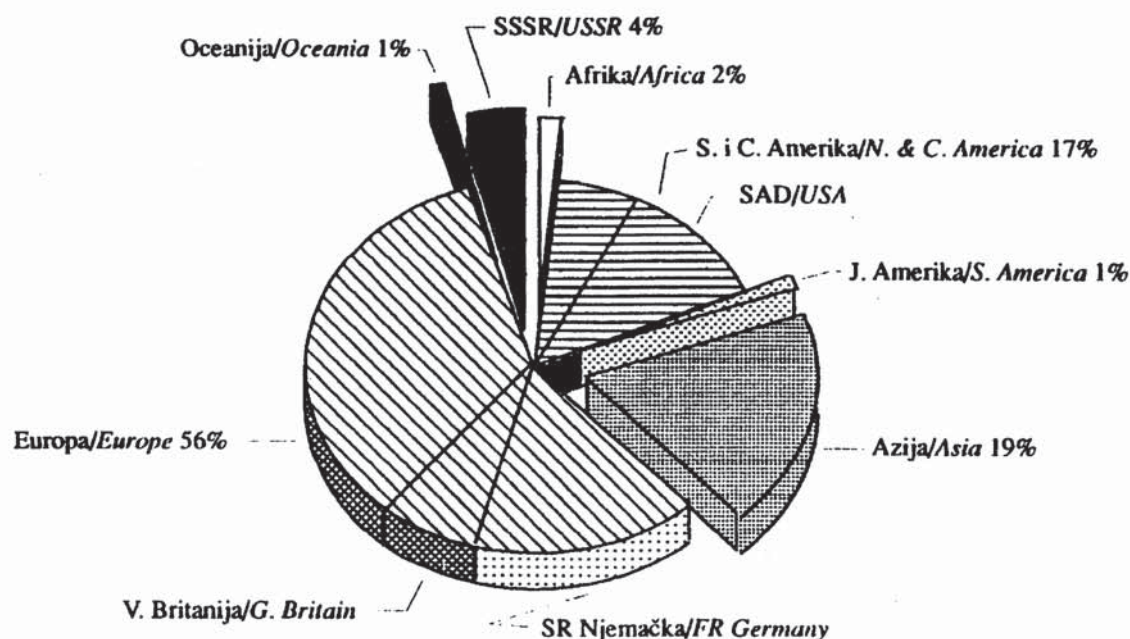
	Poljoprivreda/Agriculture			Voće i povrće Fruit & Vegetables		
	1981-85	1985-90	1981-90	1981-85	1985-90	1981-90
Afrika/Africa	-3.54	1.24	-0.91	-3.91	4.83	0.85
S. Amerika/N. America	2.54	5.03	3.91	6.13	8.22	7.29
J. Amerika/S. America	-12.21	2.80	-4.16	-17.79	9.14	-3.78
Azija/Asia	-3.31	9.59	3.66	-0.07	10.06	5.44
Europa/Europe	-1/59	11/21	5/33	-1.15	16.76	8.43
Oceanija/Oceania	2.24	8.63	5.74	9.12	7.25	8.08
SSSR/USSR	-4.01	1/57	-0.95	-2.19	6.49	2.54
Svijet/World	-2.03	8.60	3.74	-0.01	13.38	7.22

Izvor: Obrada autora prema FAO, Trade Yearbook (1981...1990) Rome

Source: Author's analysis based on FAO, Trade Yearbook (1981...1990.) Rome

Grafikon 3 Struktura uvoza voća i povrća po kontinentima za razdoblje
1981-90.

Graph 3 Fruit and vegetable import structure by continents in the period
1981-90.

Izvor / Source: FAO Trade Yearbook (1981 . . . 1990), Rome

Najjači je ponder imao uvoz Europe koji se u razdoblju od 1985-1990. godišnje povećavao za gotovo 17% a karakteristika tog podrazdoblja su i pozitivne stope promjene uvoza i svih ostalih područja u svijetu.

1.1. Najvažniji proizvodi iz skupine voće i povrće u međunarodnoj razmjeni

S obzirom da statistika FAO ne prati (na svjetskoj razini) izvoz i uvoz prerađevina od voća i povrća podaci iz ovog dijela rada odnose se na ograničen broj vrsta voća i povrća koje imaju najveće značenje u ukupnom svjetskom prometu. Unutar voćnih vrsta u svjetskom izvozu banane imaju najveći udio u količinskim pokazateljima dok je izvozna vrijednost bila najviša kod naranči i mandarina. Relativno najveće povećanje izvoznih količina i izvoznih vrijednosti u dva podrazdoblja imali su izvoz krušaka i stolnog grožđa, dok stagnaciju u izvozu bilježe izvoz limuna i jabuka (tablica 4).

Tablica 4 Svjetski izvoz najvažnijih vrsta voća i povrća.
Razdoblja 1981-85. i 1986-90.
Table 4 World export of the most important kinds of fruit and vegetables.
Period 1981-85. and 1986-90.

Proizvod Product	A) Razd./Period 1981-85		B) Razd./Period 1986-90		Indeks/Index B/A	
	1000 t/MT	mil/mill US\$	1001 t/MT	mil/mill US\$	količina quantity	vrijed. value
Krumpir Potatoes	4969	859	6379	1189	128	138
Mahunjače Pulses	3252	1382	5611	2118	173	153
Rajčica Tomatoes	2007	1015	2330	1595	116	157
Luk Onions	1826	371	2089	501	114	135
Naranče i mandarine Oranges & Clementines	5073	1730	5584	2427	110	140
Limuni Lemons	992	396	1035	444	104	112
Banane i plantago Bananas & Plantains	6823	1430	8108	2114	119	148
Jabuke Apples	3467	1284	3608	1619	104	126
Grožđe Grapes	1190	722	1448	1249	122	173
Suho grožđe Raisins	466	517	512	621	110	120
Breskve Peaches	593	348	707	580	119	167
Kruške Pears	656	310	834	536	127	173

Izvor/Source: FAO, Trade Yearbook (1983, 1984, 1987 i 1990), Rome

Krumpir je najzastupljenija vrsta u ukupnom količinskom izvozu povrća. Unatoč latinoameričkom podrijetlu krumpir je danas "euroazijska" kultura s udjelom u svjetskoj proizvodnji i izvozu višim od 85% (zbroj ova dva kontinenta).

Iako svjetska proizvodnja stagnira izvoz je u dva petogodišta uvećan za gotovo 30%. Osnovni razlog je pojačana razmjena unutar europskog prostora ali i iznimno povećanje uvoza bivšeg SSSR-a (oko 10 puta u navedenom razdoblju).

Unutar svih istraživanih vrsta voća i povrća izvoz mahunjača je imao najveći relativni porast izvoznih količina. Međutim, jedino je kod njih zabilježen relativno sporiji rast izvoznih vrijednosti od količina u izvozu. Razlozi su u nižim proizvodnim cijenama ali i relativno naglom povećanju proizvodnje (indeks=126) što je utjecalo na pad svjetskih cijena. Europa je povećala udio u svjetskoj proizvodnji sa 6.7 na 11.8%, posebice u izvozu (sa 24.6 na 34.4%) te je postala najveći svjetski izvoznik. Znakovito je bilo povećanje proizvodnje suhog zrna graška u Europi pri čemu je najjači ponder imalo povećanje proizvodnje u Francuskoj (čak za 16 puta u zadnjih 10 godina!).

Kako je vrijednost europskog uvoza gotovo jednako brzo rasla (indeks=212), Europa je tek neznatno uspjela popraviti stupanj pokrivenosti izvoza uvozom pa je i koncem 80-tih bila najveći neto-uvoznik mahunjača s količinskim deficitom blizu milijuna tona. Količinska bilanca razmjene te i ostalih vrsta voća i povrća po kontinentima data je na tablici 5 gdje se također nalaze i pokazatelji o prosječnom stupnju pokrivenosti uvoza izvozom u razdoblju 1981-90.

Tržnost voća i povrća putem izvoza jako se razlikuje po pojedinim područjima ali i između pojedinih proizvoda. Kod povrća najviši udio izvoza u proizvodnji u prvoj polovici 80-ih imao je luk a u drugom podrazdoblju mahunjače (svjetski prosjek). Unutar voćnih vrsta taj udio je bio najviši u oba podrazdoblja za limun a slijedili su banane (i plantago) te naranče i mandarine (tablice 6).

Tablica 5 Međunarodna razmjena najvažnijih vrsta voća i povrća po kontinentima.
Količinska bilanca za razdoblje 1981-1990.
Table 5 International trade of the most important kinds of fruit and vegetables by continents.
Quantity balance for period 1981-1990.

Proizvod / Product	Afrika Africa	S.i C. Amer. N.C. Amer.	J. Amerika S. America	Azija Asia	Europa Europe	Oceanija Oceania	SSSR USSR
	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)	(Izvoz/uvoz)/(Export/Import)
Krumpir Potatoes	57	89	11	111	112	117	6
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	-54470	-48778	49911	486758	3094	-246496
Mahunjače Pulses	42	226	120	111	65	1229	283
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	537311	39500	145160	-750246	222281	35835
Rajčica Tomatoes	8270	103	149	107	97	201	-
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	16726	4010	20635	-36837	604	-83814
Luk Onions	75	97	477	91	103	721	-
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	-7458	25583	-57413	26597	73668	-46771
Naranče i mandarine Oranges & Clementines	10931	208	7083	116	61	158	-
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	365556	178048	143820	-1433533	12813	-311882
Limuni Lemons	4653	304	21476	97	83	83	-
	Bilanca (tona)/Balance (MT)	131130	52671	-5405	-110918	-398	-93736

Nastavak na idućoj strani

Proizvod / Product	Afrika Africa	S.i C. Amer. N.C. Amer.	J. Amerika S. America	Azija Asia	Europa Europe	Oceanija Oceania	SSSR USSR
Banane i plantago Bananas & Plantains	823	116	1255	95	2	8	-
	177505	530145	2233521	-53309	-2657121	-40146	-59661
Jabuke Apples	571	139	350	57	96	2282	-
	167626	93890	345984	-203040	-94437	159921	-443856
Grožđe Grapes	3361	48	5029	77	90	260	-
	43131	-183616	241829	-27991	-87007	5197	-12239
Suho grožđe Raisins	462	223	110	295	42	466	-
	16145	45181	1111	128453	-176421	40618	-56378
Breskve Peaches	2942	46	4070	100	101	271	-
	1296	-42402	34719	62	5278	1050	-2226
Kruške Pears	4716	76	285	96	71	2104	-
	58294	-16941	86962	-4620	-143436	31154	0

Izvor: Obrada autora na osnovi FAO, Trade Yearbook (1981...1990)
Source: Author's analysis based on FAO, Trade Yearbook (1981...1990)

Tablica 6 Promjena udjela izvoza u svjetskoj proizvodnji pojedinih vrsta voća i povrća
 Table 6 Change of export share in world production of some kinds of fruit and vegetables

Proizvod/Product	Izvoz/proizvodnja Export/production (%)	
	1981-85	1986-90
Krumpir/Potatoes	1.7	2.3
Mahunjače/Pulses	7.1	10.1
Rajčica/Tomatoes	3.6	3.6
Luk/Onions*	8.0	7.9
Naranče i mandarine/Oranges & Clementines	11.0	9.9
Limuni/Lemons	18.0	16.2
Banane i plantago/Bananas & Plantains	11.0	11.7
Jabuke/Apples	9.1	8.9
Grožđe/Grapes**	1.8	2.3
Breskve/Peaches	7.9	8.6
Kruške/Pears	7.1	8.5

* Izvoz samo sušenog luka; ** izvoz samo stolnog grožđa
 *Export of dried onions only; ** export of table grapes only
 Izvor: FAO, Trade & Production Yearbook (1981...1990)
 Source: FAO Trade & Production Yearbook (1981...1990)

Pojedini činitelji izmjena u svjetskoj trgovini voćem na relaciji sjever-jug

U posljednjih četvrt stoljeća izvoz voća (bez prerađevina) u svijetu je skoro udvostručen i to sa 12.4 mil. t (1961-65) na 23 mil. t (1986-88) pri čemu je udio mediteranskih zemalja u svjetskom izvozu pao sa 42 na 35% (Allaya, 1992). Ista ocjena se može dati i za izvoz povrća premda se ona odnosi na izvoz relativno malog broja vrsta povrća koje prati FAO.

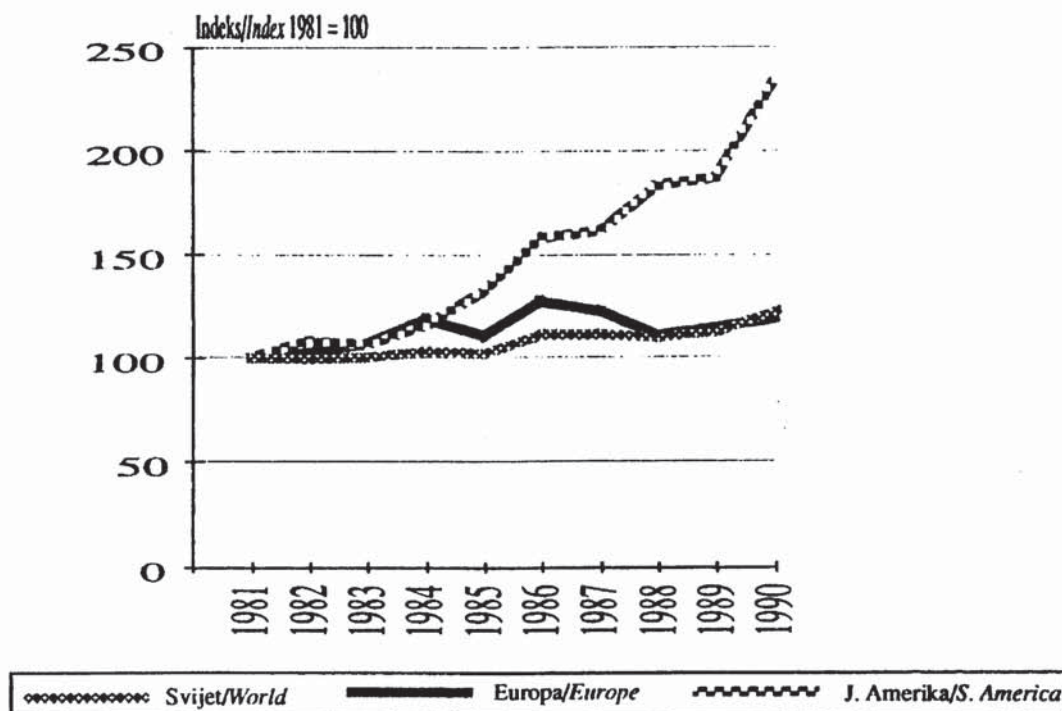
Analiza svjetske trgovine voćem u posljednjem desetljeću pokazuje nešto usporeniji rast.⁴ Izvoz je povećan za 13% (količine) odnosno 42% (vrijednosti).

⁴ Riječ je o istraživanju autora provedenog u svrhu dobivanja uvida u kretanje prosječnog izvoznog volumena kao i izvoznih cijena voća (agregat svih prethodno navedenih proizvoda) uz primjenu Laspeyresovih indeksa.

Najjači ponder u volumnom porastu je imala J. Amerika, a u vrijednosnom Europa. Razlog je što J. Amerika izvozi jeftinije vrste voća (2/3 izvoza su banane) kojemu je prosječna izvozna cijena u razdoblju 1986-90. bila svega 316 US\$/t. Ovaj kontinent je i jedini značajnije povećao svoj udio u svjetskom izvozu u dva petogodišta (sa 15.1 na 19.4%) dok je za Aziju (jedina i s apsolutnim padom količina u izvozu) vrijedilo suprotno (pad sa 16.2 na 12.7%).

Grafikon 4 Promjena volumena u svjetskom izvozu voća - Laspeyresovi indeksi

Graph 4 Change in volume in world export of fruit - Laspeyres' indexes

Izvor / Source: FAO Trade Yearbook, (1981 . . . 1990), Rome

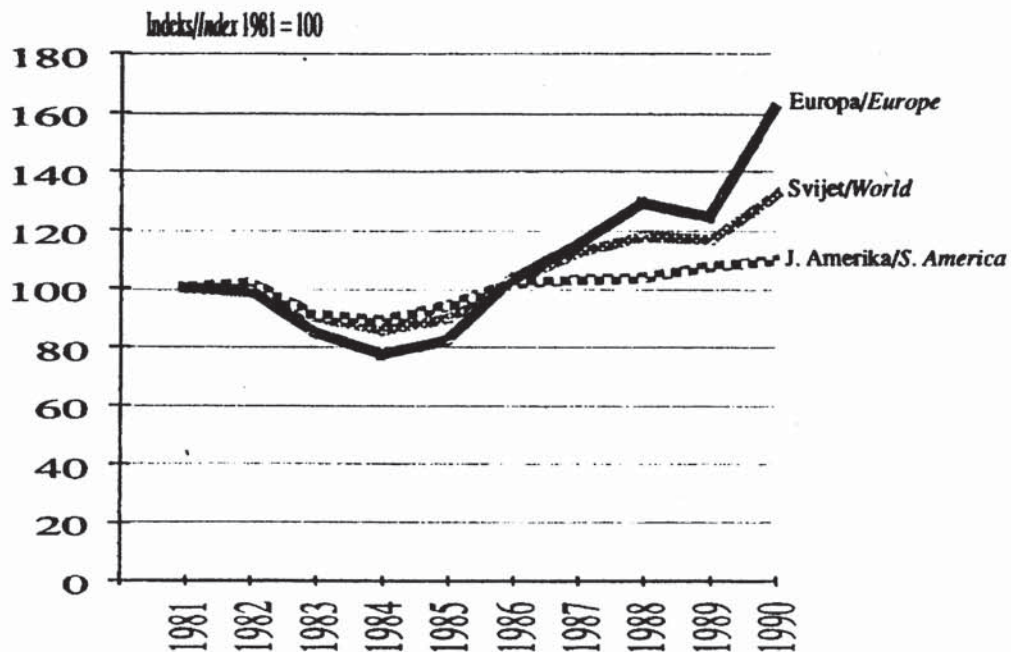
Za izvoz Europe (koja je s približno 1/3 svjetskog izvoza voća bila na prvom mjestu) valja reći da prevladavajući udio ima interna razmjena u okviru EEZ-a. Prosječna izvozna cijena europskog voća bilja je skoro 30% viša od prosječne cijene svjetskog izvoza na što su najviše utjecali struktura i kakvoća proizvoda u izvozu. Grafikon 4 i 5 najbolje ilustriraju nerazmjernost izvoznog volumena i izvoznih učinaka pojedinih područja.

Koliko je jaka izvozna ekspanzija zemalja Južne hemisfere u zadnje vrijeme

pokazuje i istraživanje o izvozu odabranih vrsta voća (jabuke, kruške, stolno grožđe, kivi i koštičavo voće) s ovog područja u razdoblju od ranih 50-ih do danas (Codron, 1992:45).

Grafikon 5 Kretanje prosječnih cijena u svjetskom izvozu voća - Laspeyresovi indeksi

Graph 5 Average price trends in world export of fruit - Laspeyres' indexes

Izvor / Source: FAO Trade Yearbook, (1981 . . . 1990), Rome

Tako je samo u zadnjem desetljeću izvoz ovih vrsta voća udvostručen na 2 mil. tona a odlučujući činitelji su bili:

1. pogodniji transport i mogućnost uskladištenja.
2. prodor multinacionalnih korporacija (posebice u oblasti distribucije) i
3. pothlađeno voće kao glavno uporište u izvozu zemalja s izvanrednom dinamikom izvoznog porasta (posebice Čile te N. Zeland).

2. Vrijednosna bilanca vanjskotrgovinske razmjene voća i povrća (poredbena analiza)

Za ocjenu tržišnog značenja pojedine zemlje u međunarodnoj razmjeni (kroz dulje razdoblje) često se kao dobar pokazatelj uzima veličina prosječne bilance

istraživanih proizvoda. Na ovaj se način donekle eliminira utjecaj izvoza temeljenog na visokom uvozu sirovine (u našem slučaju uglavnom svježeg i polupreradenog voća i povrća).

Od ukupnog broja zemalja (127) za koje FAO daje podatke o međunarodnoj razmjeni voća, povrća i prerađevina izdvojen je niz od 12 najvećih s obzirom na veličinu prosječnog suficita i isto toliko zemalja s obzirom na veličinu prosječnog deficita. Svrstavanje je provedeno na temelju prosječnih vrijednosti za razdoblje 1981-90, a vrijednosti na tablicama 7 i 8 pokazuju izvoz i uvoz po petogodišnjim podrazdobljima te značenje voća i povrća u ukupnoj poljodjelskoj razmjeni kod 7 najvećih izvoznica i uvoznica.

Unutar 12 zemalja s najvišim suficitom polovica je iz mediteranskog područja, što dovoljno govori o važnosti ovog prostora u svjetskoj razmjeni voćem i povrćem kao i o utjecaju voćarstva i povrćarstva na gospodarstvo tih zemalja (Španjolska, Italija, Turska, Grčka, Izrael i Maroko).

Od ostalih zemalja sa suficitarnom razmjenom dvije su iz J. Amerike (Brazil i Čile), a po jedna iz Azije (Tajland), Europe (Nizozemska), Srednje Amerike (Meksiko) i Afrike (Južna Afrika). Najveću apsolutnu promjenu vrijednosti prosječne pozitivne bilance imali su Španjolska, Nizozemska i Turska, a najveći relativni porast Čile, Meksiko i također Nizozemska⁵.

Zemlje s najvećim deficitom u razmjeni voćem, povrćem i proizvodima su visokorazvijene zemlje Zapadne Europe, Sjeverne Amerike, Japan i bivši SSSR. Velika kupovna moć, visoka razina organiziranosti tržišta i kanala promicanja, nedostatna domaća proizvodnja kao i zahtjevi za proizvodima visoke kvalitete čimbenici su zbog kojih je većina izvoznih aktivnosti vodećih svjetskih proizvođača usmjeravana na ove prostore.

SR Njemačka je imala najjači ponder u ukupnom svjetskom uvozu što se vidi i iz osjetno povećanog prosječnog deficita u dva podrazdoblja. Po vrijednostima apsolutnog pogoršanja platne bilance SR Njemačku su slijedili Japan i Velika Britanija a relativno najveće povećanje deficita imali su SAD, Japan i Austrija.

Analiza ostvarene bilance po stanovniku je dobar pokazatelj relativnog značenja izvoza i uvoza voća i povrća pojedinih zemalja. Podaci iz 1990. godine pokazuju najviše vrijednosti prosječne pozitivne bilance po stanovniku za Izrael

⁵ U odnosu na 1981. godinu indeks promjene vrijednosti izvoza u 1990. kod najvažnijih izvoznica bio je najviši kod Čilea (363), Belgije-Luksemburga (316), SR Njemačke (260), Nizozemske (235) i Španjolske (228). Isti je bio osjetno niži od svjetskog prosjeka kod Italije (183), Turske (159), SAD-a (157) i Tajlanda (152) zbog čega je došlo do promjena kod udjela pojedinih zemalja u ukupnom svjetskom izvozu.

(137\$). Nizozemsku ⁶ (95\$), Grčku (93\$), Španjolsku (80\$) i Čile (74\$).

Unutar zemalja s visokim deficitom razmjene voća i povrća po stanovniku izdvajamo Švicarsku (166\$), SR Njemačku (144\$), Hong Kong (116\$) i Austriju (95\$). Zajedno s podacima o uvoznim količinama ove vrijednosti upućuju na dostizanje praga zasićenja uvoza voća i povrća u visoko razvijenim zemljama. Daljnje će proširenje uvoznog obujma biti povezano s izmjenama u strukturi potrošnje kao i uvozom isključivo najkvalitetnijih proizvoda (Sarti, 1991).

Hrvatski deficit razmjene voća, povrća i prerađevina po stanovniku bio je 22\$ u 1990. godini što je bilo veće relativno opterećenje ukupne bilance od svih ostalih skupina poljodjelskih proizvoda (Kolega i Božić, 1992).

Vrijednost ukupne razmjene voća i povrća po stanovniku u Hrvatskoj (39.3\$ u 1990.) zaostajala je za europskim prosjekom (127\$) više od 3 puta. Na ovo zaostajanje najviše je utjecala stagnacija izvoza po stanovniku posljednjih godina koji je u 1990. bio svega 8.7\$. Različito je značenje u hrvatskoj bilanci imala razmjena dva najvažnija segmenta unutar istraživane skupine proizvoda. Dok je razmjena voćem i prerađevinama bila negativna u oba podrazdoblja (ϕ 11.7 mil US\$), razmjena povrćem i prerađevinama imala je u oba slučaja pozitivan financijski učinak (ϕ 6.5 mil US\$). Pri tome je udio podskupine voće i proizvodi bio viši kako u izvozu (69:31) tako i u uvozu (87:13) cjelokupnog robnog sektora.

Općenito, izvozna struktura robnog sektora voće i povrće znatno se razlikuje u pojedinim zemljama ali se na osnovi uzorka od 10 najvažnijih izvoznika (u 1987. godini) može zaključiti da je nešto viši udio voća i prerađevina u ukupnom izvozu. Taj odnos je u 1987. godini bio približno 52:48 u korist voća i prerađevina ⁷.

Kod analiziranih zemalja (oko 60% svjetskog izvoza) izvoz voća i proizvoda je imao veće značenje za Brazil, Grčku, Italiju, Španjolsku (svi s udjelom većim od 60%) SAD i Turska (55-60%) a Francuska je izvozila voće i povrće u gotovo proporcionalnom omjeru. Nizozemska, Tajland i Belgija-Luksemburg specijalizirali su se za izvoz povrća i prerađevina (svi s udjelom između 70 i 80%).

⁶ Unatoč više no dvostruko većem izvozu po stanovniku (358\$!) od prvog slijedećeg izvoznog konkurenta, Nizozemska je zbog isto tako rekordnog uvoza po stanovniku (263\$) bila iz Izraela.

⁷ Umjesto SR Njemačke za koju u dostupnoj literaturi nismo uspjeli pronaći strukturu izvoza skupine 05-voće i povrće u prvih 10 zemalja izvoznica uvrštena je Grčka. Kod Francuske i SAD-a obavili smo procjenu na osnovi udjela podskupine 054-svježe povrće i 057-svježe voće, a za Belgiju-Luksemburg i Brazil dali smo procjenu na osnovi najvažnije podskupine. Izvor: Obrada autora na osnovi International Trade Statistics Yearbook 1987, United Nations, New York 1989.

Tablica 7 Značenje voća i povrća u izvozu poljoprivrede. Najvažnije izvoznice.
Razdoblja 1981-85, 1986-90 i 1981-90. (Tisuće USD)
Table 7 Importance of fruit and vegetables in agricultural export. Major exporters.
Periods 1981-85, 1986-90. and 1981-90. (Thous. US\$)

Zemlja Country	1981-85		1986-90.		Indeks (3/1) Index (3/1)	1981-90.	
	Izvoz VP* Export FV*	VP/polj.(%) FV/Agric.(%)	Izvoz VP* Export FV*	VP/polj.(%) FV/Agric.(%)		Bilanca VP Balance FV	% svj. izvoza % of World Exp.
	1	2	3	4	5	6	7
Španjolska/Spain	1823332	55.2	3477938	55.7	191	2247542	8.05
Italija/Italy	2157426	38.1	3246940	48.0	151	1492793	8.21
Turska/Turkey	974955	39.7	1457564	52.4	150	1203657	3.69
Tajland/Thailand	981613	26.8	1304058	27.2	133	1114956	3.47
Nizozemska/Netherlands	2316950	15.2	4179160	16.7	180	932873	9.87
Brazil/Brazil	1014550	10.8	1303530	14.7	128	957180	3.52
Grčka/Greece	673255	47.9	877120	43.1	130	695552	2.35
Hrvatska/Croatia**	29843	11.7	45572	15.3	153	-5219	0.11

Napomene: *Voće i povrće **Unatoč marginalnom značenju za potrebe poredbene analize uvrštena je i Hrvatska

Notes: *Fruit and vegetables **Croatia included for comparative analysis, regardless of its marginal role

Izvor: Obrada autora prema FAO Trade Yearbook, i tablograma "izvoz-uvoz" (godine 1981...1990). DZS RH, Zagreb

Source: Author's analysis on the basis of FAO Yearbook and "Export-Import" listing, (year 1981...1990). Croatian Bureau of Statistics, Zagreb

Tablica 8 Značenje voća i povrća u uvozu poljoprivrede. Najvažnije uvoznice.
 Razdoblja 1981-85, 1986-90 i 1981-90. (Tisuće USD)
 Table 8 Importance of fruit and vegetables in agricultural import. Major importers.
 Periods 1981-85, 1986-90 and 1981-90. (Thous. US\$)

Zemlja Country	1981-85.		1986-90.		Indeks (3/1) Index (3/1)	1981-90.	
	Uvoz VP* Import FV*	VP/polj.(%) FV/Agric.(%)	Uvoz VP* Import FV*	VP/polj.(%) FV/Agric.(%)		Bilanca VP Balance FV	% svj. uvoza % of World Imp.
1	2	3	4	5	6	7	
SR Njemačka/Germany FR	4903424	23.2	8079740	26.1	165	- 5624904	15.66
V.Britanija/U.Kingdom	2687960	20.4	4221480	21.6	157	- 3103313	8.33
Japan/Japan	1707268	9.8	3236660	13.1	190	-2302299	5.96
Francuska/France	2430856	19.1	4242680	22.4	175	-1535850	8.05
SSSR/USSR	1349556	6.9	1683520	9.3	125	-1444167	3.66
Kanada/Canada	1566493	33.5	2093326	34.9	134	-1434420	4.41
SAD/USA	3585174	18.2	5517600	22.0	154	-1285103	10.98
Hrvatska/Croatia**	28879	10.2	56973	11.6	197	-5218	0.10

Napomena i izvor isti kao u tablici 7 - Note and source are the same as in table 7

3. Izgledi na svjetskom tržištu voća i povrća

Empirijska istraživanja inozemnih autora (Damianos i Demoussis, 1992) pokazuju da je veći dio povećanja potrošnje voća i povrća ranih 80-ih u odnosu na prethodnih 20 godina rezultat povećane potrošnje prerađevina. Novi stil življenja velikih urbanih centara dovodi do promjena prehrambenih navika. Povećani udio ženske radne sile, rast gradskih naselja, narušena tradicionalna struktura obiteljskih gospodarstava samo su još neki od razloga povećanja potražnje prerađenih, pripremljenih i smrznutih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda uopće.

Povratak svježem i netretiranom voću i povrću kao zdravstveno punovrijednijim proizvodima (posebice uočljiv koncem 80-ih) znatno će usporiti potražnju prerađenog voća i povrća bez deklarirane kakvoće.

Potrošači danas traže proizvod izvanredne kakvoće sa što manje toksičnih supstanci. Posebice se cijene vrste voća i povrća sposobne za očuvanje svih važnijih svojstava kroz dulje razdoblje i koje nemaju velike transportne zahtjeve. U skladu s potrošačkim željama su i istraživanja, odnosno uvođenje na tržište novih sorata i tipova voća i povrća. Značajna se sredstva ulažu u inovacijske tehnologije (mogućnosti uzgajanja u zaštićenom prostoru) u sjeverozapadnoj Europi a posebice u Nizozemskoj.

Koncentracija je proizvodnje nazočna kako na lokalnoj tako i na međunarodnoj razini a isto je slučaj i u svjetskoj trgovini. Pojedina izvozno orijentirana proizvodna područja pokazuju odsutnost know-how razvijenih što ih čini podložnima utjecaju velikih multinacionalnih kompanija čiji će se gospodarski i politički utjecaj i nadalje snažno osjećati.

Za mnoge tradicionalne vrste voća i povrća potrošači na visokorazvijenim tržištima dosegli su prag zasićenja potrošnje. Niti u bližoj budućnosti u tim se zemljama ne predviđa osjetnije povećanje potrošnje po stanovniku. Različitosti u per capita potrošnji zemalja EEZ-a s približno istim životnim standardom stvaraju donekle uvjete rastućoj potražnji za pojedine potrošačke segmente (Islam, 1990). Na ovom je tržištu u porastu značenje potrošnje egzotičnog voća, ekološki vrijednog voća i povrća kao i izvansezonskih ("out-of-season") proizvoda.

Zemlje u razvoju uz brzi porast pučanstva i rastući dohodak, pokazivat će visoku elastičnost potražnje za hortikulturnim proizvodima. Politički i ekonomski razvoj bit će glavne odrednice. U bliskoj budućnosti takva tendencija će ponajprije vrijediti za pojedine zemlje Dalekog Istoka koje postižu visok stupanj industrijalizacije. Kad je riječ o mediteranskim proizvodima realni izgledi rastuće uvozne potražnje postoje za zemlje istočne Europe, posebice one kojima je proizvodnja bitno ograničena prirodnim uvjetima.

Multinacionalni pregovori u okviru GATT-a postavili su početkom 90-ih dva osnovna cilja glede promicanja uloge međunarodne razmjene poljoprivrednih proizvoda:

1. kratkoročni - ukidanje carinskih zapreka u uvozu,
2. dugoročni - smanjivanje stupnja izvoznih subvencija (Zacharopoulos, 1992)

Dosadašnje stanje u međudržavnom prometu ukazuje na relativno niži stupanj zaštite (ali i podrške) proizvođača voća i povrća u odnosu na ostale poljoprivredne proizvode⁸. Ta činjenica upućuje na zaključak da načela poredbenih prednosti u međunarodnoj trgovini poljoprivrednim proizvodima dolaze do izražaja kod voća i povrća više no kod drugih proizvoda. Drži se da posebnu pogodnost imaju zemlje južne europske periferije (što vrijedi i za Hrvatsku) zahvaljujući blizini najvećih potrošačkih središta, mogućnosti "tihog" izvoza (putem turističke ponude) i ponajprije prirodnim pogodnostima mediteranskog podneblja.

ZAKLJUČAK

Međunarodna trgovina voćem i povrćem imala je tendenciju bržeg porasta vrijednosti u odnosu na ostale poljodjelske proizvode u posljednjem desetljeću. Posljedica toga bio je porast udjela voća i povrća u ukupnoj vrijednosti razmjene poljodjelskih proizvoda na svim kontinentima.

Širenju trgovine voćem i povrćem pogodovali su poboljšanje transporta, mogućnosti uskladištenja kroz duže razdoblje kao i relativno nizak stupanj protekcionizma na tržištu navedenih proizvoda. Zemlje Južne hemisfere (Argentina, Australija, Čile, Južnoafrička Republika, N. Zeland) javljaju se kao sve važniji opskrbljivači zapadnoeuropskog tržišta svježim izvansezonskim voćem što je u znatnoj mjeri otklonilo cikličnosti u ponudi. Međutim, na ovom tržištu (koje pokriva više od polovice svjetskog uvoza voća i povrća) u porastu je stupanj samodostatnosti a gotovo je dostignut i prag zasićenja potrošnje. Te procese ubrzali su specijalizacija proizvodnje u mediteranskom i atlantskom području EEZ-a gdje su kombinacija proizvodnje na otvorenom i one u zaštićenom prostoru omogućili opskrbu tržišta tijekom cijele godine.

Najznačajniji izvoznici u EEZ-u su Španjolska, Italija i Nizozemska, a najveći uvoznici SR Njemačka, V. Britanija i Francuska. Izvan europskog prostora izvan-

⁸ Primjerice, udio zaštite proizvodnje voća i povrća u okviru Europskog agrarnog fonda (EAGGF - European Agricultural Guidance and Guarantee Fund) koncem 80-ih bio je čak 2-3 puta niži od udjela istih proizvoda u finalnoj poljoprivrednoj proizvodnji. Izvor: EEC, The Agricultural Situation in the Community 1990. Report, Brussels-Luxemborg, 1991.

rednu dinamiku porasta imali su Čile, Turska i Meksiko dok su tendencije opadajućeg uvoza bile najzamjetnije kod zemalja Istočne Europe (političke i gospodarske mijene, dužnička kriza, pad standarda).

Mediterranske zemlje nečlanice EEZ-a gube tržišni udio u svjetskom izvozu djelomice zbog posljedica CAP-a (Common Agricultural Policy) ali također i zbog nedostatne kvalitete marketinških akcija u izvozu i orijentacije na izvoz globalnih roba a manje proizvoda deklarirane kakvoće višeg stupnja prerade.

Položaj Hrvatske kao jedne od zemalja iz te skupine utoliko je lošiji što je izvozna strategija bivše Jugoslavije godinama zanemarivala načelo poredbenih prednosti u izvozu uz zapostavljanje pojedinih proizvodnji (primjerice agruma). Hrvatska je, dapače, višegodišnji skroman suficit u razmjeni voćem i povrćem koncem 80-tih zamijenila relativno visokim deficitom koji je predstavljao značajno opterećenje cjelokupne platne bilance.

SUMMARY

During the last decade the international trade of fruit and vegetables has been characterized by comparatively fast increase in value and lower level of protection as compared to other agricultural products. The share of fruit and vegetables in the overall trade of agricultural products has increase as a result of such tendencies. The highest increase in surplus was recorded in Spain, the Netherlands and Turkey. The rise in export from the Southern hemisphere countries into highly developed markets of Europe and Northern America has also been very intense. Decisive factors of that expansion are better transportability and storage facilities, impact of multinational distribution companies and exceptional increase in exports of Chile. The Mediterranean countries (although they are still in the lead in world production and export) are losing their market share. The major world exporters have increased their participation in total world export and the same concentration characteristics are present in world import. In spite of favorable ecological conditions for production of a large number of quality fruit and vegetables Croatian role in the international trade of fruit and vegetables has been marginal. Integration of Croatia into the global trade flows on the basis of comparative advantages (followed by necessary changes in production structure) and with ample export possibilities through tourism may largely improve efficiency of its foreign trade in fruit and vegetables.

LITERATURA

- Allaya, M.**, 1992: Le secteur des fruits et légumes dans les pays méditerranéens. In F. Lauret (eds.) Fruit and vegetables in the Mediterranean economies. Paris: CIHEAM/CCE-DGI:11-28.
- Codron, J. M.**, 1992: L'hémisphère Sud et la mondialisation des échanges de fruits tempérés. In F. Lauret (eds.) Fruit and vegetables in the Mediterranean economies. Paris: CIHEAM/CCE-DGI:45-64.
- Damianos, D. and Demoussis, D.**, 1992: Consumption of Mediterranean fruit and vegetables: Outlook and policy implications. In F. Lauret (eds.) Fruit and vegetables in the Mediterranean economies. Paris: CIHEAM/CCE-DGI:67-78.
- Della Casa R., e Lunati F.**, 1991: I Paesi dell'Europa dell'Est: nuovi mercati o nuovi concorrenti? Osservatorio sul mercato ortofrutticolo, Nomisma, n. 1, Bologna.
- Islam, N.**, 1990: Horticultural exports of developing countries: Past performances, future prospects and policy issues. Research Report 80. Washington DC, USA: IFPRI (International Food Policy Research Institute).
- Kolega, A. i Božić, M.**, 1992: Izvoz poljoprivrednih proizvoda Republike Hrvatske. Poljoprivredno znanstvena smotra 57(3-4): 475-490.
- Zacharopoulos, E.**, 1992: Evolution du commerce intra- communautaire et Nord-Sud des fruits et légumes. In F. Lauret (eds.) Fruit and vegetables in the Mediterranean economies. Paris: CIHEAM/CCE-DGI:29-40.
- Sarti, G.**, 1991: Osservazioni alla struttura dei consumi e alle tendenze in ATTO. Mercati No 6. ASAM, Bologna: 151-157.
- Stipetić V., i Grahovac P.**, 1977: Poljoprivreda u vanjskoj trgovini Jugoslavije 1953-1975, Informator, Zagreb.

Adresa autora - Author's address:

Mr. Miroslav Božić
Zavod za marketing u poljoprivredi
Institut za ekonomiku poljoprivrede
Agronomski fakultet
Zagreb, Svetošimunska 25

Primljeno: 5. 05.1993.